

УДК 342(477)

DOI <https://doi.org/10.32782/yuv.v4.2022.11>**І. Завальнюк,**кандидат юридичних наук,
суддя

Одеського окружного адміністративного суду

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО НА СПРАВЕДЛИВИЙ СУД: ІСТОРИКО-ПРАВОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ НОРМАТИВНОЇ РЕГЛАМЕНТАЦІЇ

Постановка проблеми. Справедливість є засобом забезпечення соціальної цінності норм права. Не маючи в основі правових норм ідеї справедливості, яка виступає в якості критерію порівнянності поведінки людей, правове регулювання є вкрай важким. Однак з іншого боку в класовому суспільстві неможливою є реалізація пануючого ідеалу справедливості без правового регулювання, і це історичний факт. Якщо держава через створені нею установи не забезпечує справжнього захисту прав, і свобод, то вони, як свідчить історичний досвід, перетворюються на нездійсненну обіцянку, декларацію про наміри. Ця очевидна обставина змушує багато країн, що дотримуються демократичних принципів і засад, звертати пильну увагу на матеріальні, інституційні, процесуальні та інші гарантії конституційно-правового характеру щодо реалізації національних, а також міжнародних правових установок. У цьому аспекті першорядна роль відводиться праву на справедливий суд, що відноситься до першого покоління прав, та яке закріплено відразу декількома базовими міжнародними юридичними документами, що підкреслює його як основне і невідчужуване. Право на справедливий суд є дієвою гарантією забезпечення захисту ти прав і свобод людини в Європейському суді з прав людини. Широке застосування даного права обумовлено його закріпленням

у Європейській конвенції Про захист прав людини та основних свобод. Забезпечення реалізації права на справедливий суд одночасно є гарантією захисту будь-якого іншого права. Кожна держава, яка взяла на себе зобов'язання за міжнародними договорами забезпечувати для своїх громадян право на справедливий суд розгляд, має не лише конституційний обов'язок закріпити і гарантувати це право в законодавстві, а й усунути всі перешкоди на шляху його реалізації. Порушення права на справедливий суд найчастіше ставали предметом розгляду Європейського суду з прав людини, а отже, проблема реалізації даної міжнародно-правової норми існує для багатьох держав. Міжнародні механізми судового захисту здатні ефективно діяти лише як доповнення до внутрішньодержавної системи права, а тому дуже важливо забезпечити здійснення справедливого правосуддя в національних судових органах конституційно-правовим чином. Право на справедливий суд як правова норма виникло тільки після Другої світової війни. Але висновок про те, що зловживання державною владою можна реально обмежити, направивши її здійснення в русло чітких, неупереджених процедур, що дозволяють зацікавленим особам бути заслуханими, – одне з найстаріших досягнень юридичної думки. У цьому контексті необхідно розглянути основні етапи еволюції права

на справедливий суд і спробувати виділити головні риси, що характеризують кожен її етап. Усе вищезазначене і зумовило вибір теми цього дослідження.

Метою статті є історико-правове дослідження конституційного феномену права на справедливий суд в ракурсі його нормативного закріплення.

Аналіз наукових публікацій. До дослідження категорії справедливості правосуддя та права на справедливий суд у своїх роботах зверталися такі науковці як: О. Белінська, С. Бондарчук, Ш. Гасс, Н. Грень, В. Городовенко, О. Грищук, С. Демченко, О. Дзьобань, І. Жаровська, О. Зайчук, В. Землянська, І. Ізарова, В. Комаров, В. Литвин, С. Лунін, А. Олійник, М. Погорецький, С. Прилуцький, О. Прокопенко, П. Рабінович, Н. Сакара, В. Тацій, Т. Цувіна, С. Шевчук та інші.

Виклад основного матеріалу. Дотримуючись принципу хронології, простежимо еволюцію конституційного права на справедливий суд і його нормативної регламентації в національному законодавстві держав.

Звертаючись до історії закріплення в позитивному праві конституційного права на справедливий суд, перш за все необхідно мати на увазі, що в конституціях держав ідентичного формулювання ми практично не знайдемо (за винятком поправок до Конституції США) [10].

Існує можливість простежити лише закріплення тих окремих складових частин, які зараз прийнято включати до конституційно-правового змісту досліджуваного права (наприклад, такі, як незалежність суду, його неупередженість, доступ до суду, презумпція невинуватості). Необхідно розуміти, що не можна шукати в кожній з юридичних пам'яток сучасне розуміння і закріплення розглянутого права, пам'ятаючи, що сенс, зміст і обсяг термінів сучасного періоду та інших історичних епох є нерівнозначними.

Французький історик М. Блок писав про двозначність і уявну точність термінів: «самі терміни завжди приблизні. Навіть терміни релігійного характеру, яким ніби, як охоче думають, завжди властиве точне значення... Будь-який важливий термін, будь-який характерний оборот стає справжнім елементом нашого пізнання лише тоді, коли вони зіставлені з їх оточенням, слова поміщені в побут своєї епохи, середовища або автора... Термінологія, нав'язана минулим, неодмінно призводить до спотворення» [19].

Справедливості суду у всіх найдавніших юридичних документах приділялася велика увага. Монарх в давньосхідних державах вважався носієм вищої справедливості, творцем волі богів і в якості цього міг надати «всякому скаржникові справедливості» [22]. У Стародавньому Єгипті і Стародавній Індії судові рішення сприймалися як акт справедливості, який відбувається за допомогою законів, а іноді і за участю богів. У Кодексі Хаммурапі сказано так: «щоб сильний не гнобив слабого, щоб надати справедливість сироті і вдові, щоб у Вавилоні – місті, главу якого піднесли Ану і Елліль, в Есагілі – храмі, фундамент якого міцно встановили, точно небеса і земля, – судити судом країни, виносити рішення країни, надавати допомогу...» [23].

Ідеалом судового рішення в Стародавньому Єгипті вважалася «сувора справедливість» [22]. В одній з інструкцій початку II тисячоліття до н.е. фараон наставляв візира, щоб той судив усі випадки відповідно до закону, і це означало, що потрібно поважати справедливість. За Кодексом Хаммурапі на викритого в підробках суддю чекали великий штраф і позбавлення суддівського звання. Стаття 5 Кодексу Хаммурапі стверджує: «якщо суддя розібрав справу, виніс рішення і виготовив документ з печаткою, а потім рішення своє змінив, то цього суддю слід викрити в зміні рішення, яке він постановив,

і позовну суму, що була в цій справі, він повинен сплатити в 12-кратному розмірі; крім того, на зборах його повинні підняти з суддівського крісла, і він не повинен повернутися, він не повинен більше сідати разом з суддями в суді» [23].

У Законах Ману про правила судочинства говориться так: «керуючись правилами судочинства, треба мати на увазі істину...» (VIII, 45), «грунтуючись на вічній дхармі», треба вирішувати справи людей (VIII, 8) [20].

Процес в давнину був змагальним і усним. Підтвердженням цього є положення параграфа, присвяченого «порядку прийому позовників» Посадової інструкції візира (XVI-XV ст. до н. е.): «Один буде говорити іншому, в той час як кожен стоїть навпроти нього; один буде вислуховуватися після його супротивника, причому не будуть заслуховувати відповідача перш ніж позивача. Якщо позивач скаже: «немає нікого, щоб вислухати поруч зі мною», то той буде затриманий посланцями візира [20].

На винесення справедливого судового рішення націлений і ряд положень Законів Ману, зокрема про те, що той, хто заперечує справедливість позову повинен бути викритий, принаймні трьома свідками (VIII, 60), і про недопущення до складу свідків зацікавлених у задоволенні позову осіб (VIII, 64) [20].

Достатньо розвинені вимоги щодо справедливої судової процедури існували в давньоєврейському праві. Закони і звичаї вимагали зваженого ставлення до призначення покарання, з тим щоб, переслідуючи тяжкий гріх, не проявляти до свого народу зайвої жорстокості правосуддя. Як зауважує П. Джонсон, в мисленні Мойсея, в його ідеях релігійний зміст переплітався з юридичним підходом. Можливо, в цьому і криється причина розробленості вимог до справедливої судової процедури [7].

Американський історик М. Даймонт прийшов до висновку, що біблій-

ний кодекс Старого Заповіту відрізняється від знаменитих законів Хаммурапі тим, що в ньому були присутні поняття справедливості і рівного правосуддя. Саме це і є, на його думку, підставою для розгляду норм Старого Заповіту як першої в історії Декларації прав людини. Здається, що це не зовсім вірно, тому що, як було показано вище, поняття справедливості в законах Хаммурапі все ж є. Інша справа, що винесене судове рішення сприймалося саме по собі як акт справедливості. Згідно ж Старого Заповіту судові рішення а ргіогі не являлося справедливим, якщо суддя не дотримувався всіх вимог, закріплених у Заповіті. На думку автора, саме наявність розгорнутих положень для суддів щодо того, що рішення має бути справедливим і яких положень для цього треба дотримуватися, якраз і є підставою для визнання Старого Заповіту першою в історії Декларацією прав людини [1]. В. Годованець зауважує, що: «Біблійна заборона» творити неправий суд, так само як і відділення Мойсеєм суддівських функцій і відбір для їх виконання найбільш «здібних людей», є першими і головними основами судової влади» [5].

Суд проходив публічно поблизу жертовників і здійснювався призначеними посадовими особами – «тисячоначальниками, стоначальниками, п'ятдесятиначальниками, десятиначальниками і наглядачами по колінах» (Второзаконня, 1:15). Навіть найвищі судді народу вирішували справи публічно: Девора – під пальмою (Книга Суддів, 4:5), царі – у воротах і у дворі палацу (Друга Книга Царств, 15:2,6; Третя Книга Царств, 3:16). Девора була суддею, і тільки її суд описаний в Біблії: Девора вершила правосуддя, сидячи під деревом, здійснювала його публічно в гласній процедурі, що є «одним з перших в історії випадків істинно демократичного правосуддя» [2].

Отже, Старий Заповіт містить наступні аспекти права на справедливий суд:

– вислухайте братів ваших і судіть справедливо як брата з братом, так і прибульця його (Второзаконня, 1:16);

– не розрізняйте осіб на суді, як мало, так і великого вислухайте: не бійтеся особи людської, бо суд – справа Бога; а справу, яка для вас є важкою, доводіть до мене, і я вислухаю її (Второзаконня, 1:17);

– якщо буде тяжба між людьми, то нехай приведуть їх до суду і розсудять їх: правого нехай виправдають, а винного засудять. І якщо винний гідний буде побоїв, то суддя нехай накаже покласти його і бити при собі, дивлячись з вини його, за рахунком (Второзаконня, 25:1-3);

– дарів не приймай, бо дари сліпими роблять зрячих... (Вихід, 23: 8);

– за словами двох свідків або трьох свідків повинен померти засуджуваний на смерть: не повинні засуджувати на смерть за словами лише одного свідка... (Повторення Закону, 17: 6,7). До речі, Новий Заповіт підтримує вимогу про кількість свідків, але поширює це число на справи, пов'язані з викриттями всередині християнської громади. Ісус наставляв: «щоб устами двох або трьох свідків підтвердилося всяке слово» (Євангеліє від Матвія, 18:15-17);

– не суди перекручено тяжби бідного твого. Віддаляйся від неправди і не вбивай невинного і правового; бо Я не виправдаю беззаконня (вихід, 23:7) [12].

Ці вимоги відносяться до правил і принципів прийняття справедливих рішень в суді. Про них також йдеться і в інших місцях П'ятикнижжя.

У давньоримському праві на ранніх його етапах (царський і республіканський періоди 753-27 рр. до н. е.), на відміну від давньоєврейського, не було закріплено право кожного на справедливий суд. Причин тому вбачається кілька.

По-перше, для подачі судових скарг і для судових дебатів були встановлені особливі дні. На початку кожного місяця понтифіки оголошували, які дні є несприятливими для справ юстиції, які – відповідними. Така практика робила навіть просте прийняття позову багато в чому залежним від свавілля жерців і патриціанства.

По-друге, заявити легісакційні вимоги могли тільки повноправні римські громадяни, – це була невід'ємна частина квіритського права. Найменший відступ від вимог до правового статусу позивача або відповідача тягнув анулювання скарги і самої судової справи, як і порушення встановлених обрядів. Така вузькість судочинських форм унеможливлювала доступ до суду для величезного числа жителів Риму [13].

Як бачимо, якщо ізраїльтяни за вимогами Мойсея намагалися «судити справедливо... як брата, так і прибульця» (Второзаконня, 1:16-17) [7], то у римлян право на судовий захист було наявним тільки у повноправних римських громадян [13].

Тепер розглянемо саму судову процедуру на предмет її справедливості.

За часів Законів XII таблиць судовий процес, за свідченням Цицерона, мав змагальний характер. Про це свідчить його висловлювання: «судовим спором називається змагання доброзичливців, а не тяжба ворогів... тобто закон вважав, що близькі сперечаються, а не сваряться» (4.8.8) [13]. Він був дійсно правий, п. 7 табл. I Законів XII таблиць підтверджує це: «якщо сторони не приходять до угоди, нехай вони до полудня зйдуться для тяжби на форумі або на коміціумі. Нехай присутні сторони по черзі захищають свою справу» [13]. Однією з важливих гарантій такого варіанту розгляду була традиція тлумачення суду як процедури відшукування справедливого рішення.

Відомий римський юрист Гай у своїх Інституціях приділяє багато уваги праву на захист від позову.

Зокрема, п. 16 книги IV Інституцій говорить: «заперечення були встановлені заради захисту відповідачів, бо часто трапляється, що хто-небудь є відповідачем за цивільним правом, проте несправедливо було б засуджувати його», а п. 24 – «на підставі деяких законів (наприклад, Закону Луція Фурія Камілла, що датується 344 р. до н. е.) відповідач міг скидати з себе руку і особисто захищатися щоразу, коли наставав судовий розгляд» [21].

Основне місце в судових дебатах займав обмін судовими промовами. Промов і з боку обвинувача, і з боку обвинуваченого могло бути кілька, – як правило, по чотири, але бувало і до дванадцяти.

Потім в практику увійшли такі правила: «щоб була вислухана і інша сторона», «обвинуваченому надається час на одну четверту більше, ніж обвинувачу», «сторони повинні бути поставлені в рівне становище». Пізніше ці правила стали класичними для кримінальної юстиції.

Для того щоб якомога більший кількості римських жителів надати право звертатися за судовим захистом свого права, в 242 р. до н. е. для розгляду спорів, що виникали між римськими громадянами і перегринями, а також між особами, що мали інший правовий статус, була створена магістратура другого, перегринського претора. Його діяльність у сфері юстиції з часом стала домінуючою за охопленням суперечок і новаторською за внутрішнім змістом. Перегринській претор був позбавлений можливості використовувати суворі правила квіритського права: вони або не передбачали випадку спору між особами різного статусу, або взагалі ігнорували більшість нових правових ситуацій. Для того щоб узгодити правові інтереси римлян та інших жителів Італії та імперії, претору довелося винаходити нові форми судових позовів, визнавати такими, що мають силу нові правові реалії [13].

Можна зробити висновок, що в давнину процес був скрізь змагаль-

ним, гласним, усним і публічним, що створювало потужний базис для розвитку і впровадження конституційного права на справедливий суд.

Тепер перейдемо до розгляду пам'яток початку нашої ери.

На існування деяких вимог до справедливості судового розгляду в римському праві вказує Ульпіан. У 1-й книзі «Правил» він зазначає, що «правосуддя є незмінна і постійна воля надавати кожному його право». Також Ульпіан в 6-й книзі «Коментарів до едикту» пише: «Претор каже: якщо не матимуть адвоката – я надам. Претор проявляє цю людяність, якщо є хто-небудь, хто в силу певних причин, внаслідок поганих дій супротивника або його погроз, не знайшов собі захисника» [9].

Японська Конституція Шьотоку (604 р.) приділяла багато уваги справедливості правосуддя. Стаття 5 згаданої Конституції вказує суддям на необхідність позбутися обжерливості, відмовитися від жадібності і справедливо розбирати скарги, що надходять до них. Ця стаття говорить, що «останнім часом особи, які розбирають скарги, зробили звичаєм отримувати з цього вигоду і вислуховувати заяви після отримання хабара». Такий стан справ необхідно викорінювати, оскільки в цьому є «порушення істинного шляху васалів» [14].

Правителі європейських держав в VI-VII ст. також були стурбовані тим, що далеко не всі піддані мають реальну можливість захищати своє право в суді. Саме цьому присвячені § 3 гл. LVII Салічної правди: «якщо ж рахінбурги не судитимуть за законом, той, проти якого вони винесуть рішення, нехай пред'явить до них позов, і якщо буде в змозі довести, що вони судили не за законом, кожен з них присуджується до сплати... 15 солідів» і п. 8 Правди Іне: «якщо хто-небудь шукає своє право у елдермана або іншого судді і не може домогтися його, а відповідач не хоче дати йому ніякої гарантії у вико-

нанні (wedd), нехай сплатить суддя 30 шилінгів і візьме протягом 7 ночей участь у здійсненні права» [16].

Особливістю, наприклад, англосаксонських законів того періоду було те, що в них майже не регулювалося судочинство. Суди (сотні і графства) керувалися в основному традиціями і звичаєвим правом, а також загальною думкою зборів танів. До суду короля можна було звернутися лише у виняткових випадках. Правда Іне, закони короля Альфреда (IX ст.) і закони батога містять таке положення: «і ніхто не повинен вдаватися для судового захисту до короля, за винятком того випадку, коли він не зможе домогтися правди (права) у своїй сотні» [16].

У 726 р з'явився звід законів під назвою «Еклога». Він був задуманий як скорочена вибірка із законодавства часів Юстиніана, проте із внесенням до нього «виправлення в душі великої людяності». Реформи якраз були орієнтовані на область процесуального права: був проголошений принцип рівності перед судом незалежно від майнової забезпеченості, вводилася платня всьому судовому персоналу з казни і встановлювалася безоплатність суду для осіб, залучених до участі в тяжбах. Еклога каже, що «коли судяться дві сторони, і одна – прагне до стяжки, а друга – неможна, то ставити їх в рівне становище один до одного і віднімати у їмущого настільки більше, наскільки вони знайдуть скривдженим ущемленого. Так як ті, в душі яких раніше не закладена справжня справедливість і які або зіпсовані пристрастю до грошей, або потурають дружбі, або мстять за ворожнечу, або побоюються могутніх людей, не можуть судити справедливо, підтверджуючи на собі слова псалмоспівця: «Аще убо в істину правду глаголете, права судить синові людяності: бо в серці беззаконня робите на землі; неправду руки ваші сплітають» [18].

Так само і Соломон мудрий, уподібнюючи нерівний суд нерівним мірилам, говорив у притчі: «мірило велике і мале бридке перед Господом».

У візантійському процесі був закріплений досить демократичний принцип: «ніхто не може бути примушений приводити свідків проти себе самого» (Еклога, XIV, 63). Але при цьому судовий процес стає інквізиційним, свідки відбиралися за ретельно продуманою системою: не допускалися неповнолітні, дружини, наймані працівники, слуги, бідні, сини за батьків. Всі стадії оформлялися письмово, в тому числі позовні заяви, показання свідків, вирок.

Те ж саме відбувається і в Західній Європі. Приблизно з кінця IX ст. в державі франків стали звільняти від участі в судах, а ще пізніше влада рекомендувала залучати до зборів переважно «знатних, мудрих і богобоязливих общинників», – суд всіх перетворився на суд деяких, більшою мірою підконтрольних владі [18].

Аналогічно і в Київській Русі відбувається поступовий перехід до інквізиційного процесу. Найдавнішою формою судового процесу був суд громади, члени якої в рівній мірі володіли правами і обов'язками в судових розглядах. Змагальність сторін зберігалася довгий час, тому процес на Русі називають змагальним. Йому притаманні такі відмінні риси, як відносна рівність сторін, їх активність при розгляді справи і в зборі доказів. Існували дві точки зору на авторитет суду того часу. Одна виражена візантійським письменником X ст. Левом Дияконом в оповіданні про болгарський похід Святослава. Він говорив, що жителі Київської Русі в його час мали звичай вирішувати взаємні чвари «кров'ю і вбивством». Під цим можна, звичайно, розуміти родову кровну помсту, але швидше за все автор мав на увазі, що суд був далеко не найпопулярнішим способом вирішення спорів. Арабський письменник Ібн-Даста, виразник іншої точки зору на розгля-

нута питання, який писав дещо раніше Лева Диякона, малює нам образотворчу картину судового поединку на Русі в першій половині X ст. За його словами, якщо хто на Русі має справу проти іншого, то кличе його на суд до князя, перед яким і сперечаються обидві сторони. Справа вирішується вироком князя [3].

За Руською Правдою судовий процес носив яскраво виражений змагальний характер: він починався тільки з ініціативи позивача, сторони в ньому володіли рівними правами, судочинство було гласним і усним. Рівність сторін в процесі диктувала залучення до свідчень тільки вільних. Лише в «малій тяжбі» і «по нужді» можна було «посилатися на закупа». Про це свідчить ст. 66 Широкої Правди: «А послушства на холопа не складвають, але оже не будеть вільного, але понужи сложити на боярського тивуна, а на інех не складивати; а в мале тяжче за нужі възложити на закупа». Руська Правда не містить загальних положень про те, що будь-яка людина може звернутися до суду за захистом і правдою. Інтерес в цьому сенсі представляє тільки ст. 56 Руської Правди. Відповідно до неї втеча закупа призводить до перетворення його в обельного (повного) холопа. Стаття 62 Правди говорить, що якщо пан зловживає своїм правом, то закуп може звернутися до суду, який повинен стягнути з пана за самоуправство як за побиття вільного [4]. Звичайно, ця норма мала більше декларативний характер, бо зловживання паном своїми правами було дуже важко довести.

У X-XI ст. зміцнювався процес, де провідну роль грали князь і його адміністрація: вони порушували процес, самі збирали відомості і виносили вирок, часто пов'язаний зі смертelnими наслідками. Прототипом такого процесу може служити суд княгині Ольги над послами древлян в період повстань або суд князів над повсталими в 1068 р.

Наступним серйозним етапом на шляху розвитку права на справедливий суд стало прийняття в Англії Великої хартії вольностей в 1215 р., п. 40 якої свідчив: «нікому не будемо продавати права і справедливості, нікому не будемо відмовляти в них або сповільнювати їх». В Англії того періоду дійсно багато уваги приділялося справедливому судові і можливість захисту свого права. Про це свідчать слова прологу трактату «Про закони і звичаї Англійського королівства», зазвичай званого трактатом Гленвілла (1187-1189). Там сказано: «не існує судді настільки безсоромного чи нахабного, щоб наважитися остаточно зійти зі стежки правосуддя або відхилитися від шляху правди. Завдяки цьому в такому суді бідна людина насправді не відчуває ні тиску сили свого процесуального супротивника, ні прихильності і приязні, що ведуть будь-яку людину геть від основ правосуддя». У Хартії містилися норми, що фіксували порядок правосуддя. Було визнано, що суди засідають в певному місці і що в розборі загальних скарг головують суди (асизи) графств. Це гарантувало місцевому дворянству невтручання корони в їхні справи і закріплювало судові права баронів і магнатів. Вироки повинні були виноситися лише «на підставі свідчень чесних людей з сусідів». Встановлювалося право знаті на суд виключно рівних (перів). Положення, як бачимо, були далеко не найдемократичнішими, бо не встановлювали прав усіх підданих на судовий захист і тим більше не встановлювали рівність усіх перед судом. Але, тим не менш, прийняття Хартії – це значний крок вперед до встановлення конституційного права на справедливий суд [6].

Ряд положень Великої хартії присутній в сучасних конституційних актах США і окремих штатів. Так, вираз «законний вирок суду рівних» сьогодні видозмінено на «право на суд присяжних», а вирази «законний

вирок (рішення)» або «рішення за законами країни» отримало втілення в принципі «належа законна процедура» (due process of law). Хартія вольностей має величезне історичне значення ще й тому, що саме у ній вперше наявне досягнення юридичної думки стосовно зловживання урядовою політикою, яку можна реально обмежити, направивши її в русло чітких неупереджених процедур, що дозволяють зацікавленим особам бути заслуханими.

Загальне право розробило концепцію справедливої процедури в рамках «природного правосуддя», згідно з якою суди та інші офіційні і напівофіційні органи приймають рішення, тільки повідомивши зацікавлені сторони і давши їм можливість висловитися і тільки тоді, коли самі суди вільні від будь-якої сторонньої пристрасті. Менш ніж через сто років після прийняття Хартії в Англії був прийнятий Вестмінстерський статут 1330 року «Щодо суддів та шерифів», який також мав на меті створити неупереджені процедури. Доказом цьому служить ст. XI: «до сих пір різні люди нашого королівства, як магнати, так і інші, становили союзи, угоди і змови, що мають на меті підтримку однієї зі сторін в судових розглядах і сварках, через що багато людей несправедливо розорялися, деякі змушені були платити руйнівні виплати, а інші зі страху бути покаліченими і побитими не наважувалися шукати своїх прав в суді або скаржитися...» [8]. Після 1340 р. прогалини, що зберігалися в звичаєвому і загальному праві почали виправлятися існуючою паралельно системою «права справедливості», заснованою на понятті добра і справедливості, що чимось нагадує римське преторське право і вимоги християнських заповідей.

Мабуть, вперше в історії самим ґрунтовним чином право на судовий захист, на законний і справедливий суд для всіх підданих було закріплено в англійському «Ордонансі про суддів»

1346 р. Стаття IV цього документу встановлювала право всіх підданих на судовий захист: «...кожна людина має повне право шукати і захищати своє право в наших та інших судах відповідно до Закону» [6].

Важливою віхою в історії становлення права на судовий розгляд, на неможливість позбавлення волі інакше як на підставах і в порядку, встановленому законом, є прийняття в Англії в 1679 р. Акту про краще забезпечення свободи підданого і про попередження ув'язнень за морями (Habeas Corpus Act). Згідно з цим актом будь-який заарештований за кримінальні діяння «тепер може вимагати на підставі наказу habeas corpus доставки до суду, що видав цей наказ, де будуть засвідчені справжні причини затримання або ув'язнення. Судова перевірка обґрунтованості арешту вводилася, по-перше, для запобігання неправових і необґрунтованих арештів за свавілля адміністрації, по-друге, щоб «піддані короля не були довго затримані у в'язниці в таких випадках, коли за законом вони можуть бути взяті на поруки» [11].

Наступним важливим досягненням юридичної думки стало закріплення права на справедливий суд в Конституції (Основному законі держави). Вперше це зроблено було в США, правда, не в первісному тексті, а в поправках до Конституції. Так, у семи поправках, що стосуються прав і свобод, серед інших зазначено: «право не бути примушеним свідчити проти самого себе...». П'ята і чотирнадцята поправки до Конституції США забороняють урядові позбавляти «кого-небудь життя, свободи або майна без законного судового розгляду». У шостій поправці до Конституції США сказано: «у всіх випадках кримінального переслідування обвинувачений має право на швидкий і публічний суд неупереджених присяжних того штату і округу, де було скоєно злочин; причому

цей округ повинен бути заздалегідь встановлений законом; обвинувачений має право на інформування про характер і підстави звинувачення, на очну ставку із свідками, які показують проти нього, на примусовий виклик свідків, що показують на його користь, і на допомогу адвоката для свого захисту». Після цього фактично ні в одному внутрішньодержавному акті протягом двохсот років не було більш ємного і одночасно настільки абстрактного положення [15].

Різні держави в своєму внутрішньому законодавстві пішли по шляху закріплення права на справедливий суд не в такому формулюванні, а за допомогою регулювання деяких його складових, маючи на увазі саме це право в цілому. Найбільш поширеними аспектами такого права стали:

– презумпція невинуватості (ст. 9 французької Декларації прав людини і громадянина 1789 р.; п. 13 французької Декларації прав людини і громадянина 1793 р.);

– незалежність і неупередженість суду (§14 німецького конституційного акту Великого Герцогства Баденського від 22 серпня 1818 р.; ст. 102 Конституції Німецької імперії від 11 серпня 1919 р. (Веймарської); ст. 37 Конституції Японії 1947 р.);

– гласність, усність судового розгляду (ст. 3, 6 іспанського Статуту кримінального судочинства 1864 р.);

– право на судовий захист або право доступу до правосуддя (п. 11 Конституції Франції 1795 р.; ст. 24 Конституції Японської імперії 1889 р.; ст. 32, 37 Конституції Японії 1947 р.; п. 2, § 104 Закону США Про громадянські права 1967 р.);

– здійснення правосуддя тільки судом (ст. 4 Конституції Франції 1848 р.; ст. 7 Конституційної Хартії Пруссії 1850 р.).

У ХХ ст. позначилася чітка тенденція набуття нормами про право на справедливий суд у внутрішньодержавному законодавстві конституційного статусу. Абсолютно вірно

зауважив Ю. Тодика що на сьогоднішній день майже скрізь, де існують «писані» конституції, вимога про справедливі процедури має конституційний статус [17].

Право на справедливий суд (the right to a fair trial) саме в такому формулюванні закріплюється, наприклад, у ст. 29 Конституції Хорватії 1990 р.: «Кожен підозрюваний або обвинувачений у скоєнні злочину має право: на справедливий розгляд його справи в належному суді, встановленому законом; у найкоротший термін бути повідомленим про підстави пред'явленого звинувачення і про докази його провини; на захисника і на безперешкодне спілкування з захисником, і про це право він повинен бути повідомлений; на судовий розгляд справи в його присутності, коли це можливо, а також захист самого себе або за допомогою обраного захисника. Обвинувачений і засуджений не може бути примушений свідчити проти себе або до визнання провини. Докази, отримані незаконним способом, не можуть бути використані в судовому провадженні» [5].

Більшістю конституцій гарантується доступ до суду, зокрема, він передбачений конституціями Азербайджану (ст. 60), Білорусі (ст. 60), Грузії (ст. 42), Киргизстану (ст. 88), Молдови (ст. 20), Кіпру (ст. 30), Греції (ст. 20), Італії (ст. 24), Португалії (ст. 20), Іспанії (ст. 24), Японії (ст. 32) і багатьма іншими.

Дуже поширеним елементом справедливого суду є також презумпція невинуватості. Вона закріплюється в конституціях: Азербайджану (ст. 63), Хорватії (ст. 28), Кіпру (ст. 12), Грузії (ст. 40), Киргизстану (ст. 39), Молдови (ст. 21), Намібії (ст. 12), Португалії (ст. 32), Словенії (ст. 27), Швейцарії (ст. 32), Тунісу (ст. 12).

Крім названих часто зустрічаються в конституціях різних держав такі елементи права на справедливий суд: відкритість розгляду, право на отри-

мання кваліфікованої правової допомоги, незалежність і неупередженість суду, рівність сторін.

Висновки. Зробивши цей короткий екскурс в історію, можна зробити кілька висновків. По-перше, розвиток права на справедливий суд відбувався фрагментарно, ривками, іноді без безпосереднього зв'язку одного періоду з попереднім або наступним. Причому наступний період далеко не завжди був більш прогресивним, часом траплялося і навпаки. Крім того, досліджуючи нормативні акти одного періоду, але різних держав, неминуче приходимо до висновку, що елементи змісту сучасного права на справедливий суд присутні далеко не скрізь. Але навіть якщо вони і є, їх кількість, обсяг, рівень забезпечення і реальна здійсненність сильно розрізняються у кожній державі. На сучасному етапі досліджуване право або хоча б окремі його елементи закріплюються в національному законодавстві різних держав. Більш того, майже скрізь це закріплення відбувається на конституційному рівні. Однак далеко не у всіх документах можна побачити саме таке формулювання: «право на справедливий суд (судовий розгляд)». Багато нормативних актів частіше містять перелік складових цього права, тільки завдяки комплексній наявності яких ми і можемо розглядати судовий розгляд як справедливий. Кількість складових розглянутого права в різних державах різняться, тобто можна констатувати відсутність уніфікованого регулювання досліджуваного права в законодавстві держави. З чим же це пов'язано? Цьому є кілька причин: існують історично обумовлені відмінності між правовими системами держав; відсутня однаковість у філософських і соціальних теоріях, а також у теорії права щодо розуміння змісту справедливості; сам термін «справедливість» має кілька смислів; закріплення права на справедливий суд на міжнародному рівні відбулося відносно недавно (друга половина ХХ

ст.). Нарешті, зазначимо, що у жодному міжнародному правовому документі не міститься легальної дефініції справедливості. Як видно з усього вищевикладеного, право на справедливий суд (або окремі його складові) спочатку знаходить своє закріплення саме в національному законодавстві і саме на конституційному рівні.

У статті здійснено історико-правове дослідження феномену права на справедливий суд в ракурсі його нормативного закріплення. Зазначено, що існує можливість простежити лише закріплення тих окремих складових частин, які зараз прийнято включати в конституційно-правовий зміст права на справедливий суд (наприклад, такі, як незалежність суду, його неупередженість, доступ до суду, презумпція невинуватості). Наголошено, що зробивши цей короткий екскурс в історію, можна зробити кілька висновків. По-перше, розвиток права на справедливий суд відбувався фрагментарно, ривками, іноді без безпосереднього зв'язку одного періоду з попереднім або наступним. Причому наступний період далеко не завжди був більш прогресивним, часом траплялося і навпаки. Крім того, досліджуючи нормативні акти одного періоду, але різних держав, неминуче приходимо до висновку, що елементи змісту сучасного права на справедливий суд присутні далеко не скрізь. Але навіть якщо вони і є, їх кількість, обсяг, рівень забезпечення і реальна здійсненність сильно розрізняються у кожній державі. Аргументовано, що на сучасному етапі досліджуване право або хоча б окремі його елементи закріплюються в національному законодавстві різних держав. Більш того, майже скрізь це закріплення відбувається на конституційному рівні. Однак далеко не у всіх документах можна побачити саме таке форму-

лювання: «право на справедливий суд (судовий розгляд)». Визначено, що багато нормативних актів частіше містять перелік складових цього права, тільки завдяки комплексній наявності яких ми і можемо розглядати судовий розгляд як справедливий. Доведено, що кількість складових розглянутого права в різних державах різняться, тобто можна констатувати відсутність уніфікованого регулювання досліджуваного права в законодавстві держави. Цьому є кілька причин: існують історично обумовлені відмінності між правовими системами держав; відсутня однаковість у філософських і соціальних теоріях, а також у теорії права щодо розуміння змісту справедливості; сам термін «справедливість» має кілька смислів; закріплення права на справедливий суд на міжнародному рівні відбулося відносно недавно (друга половина ХХ ст.). Визначено, що у ХХ ст. позначилася чітка тенденція набуття нормами про право на справедливий суд у внутрішньодержавному законодавстві конституційного статусу. Зазначено, що на сьогоднішній день майже скрізь, де існують «писані» конституції, вимога про справедливі процедури має конституційний статус. Наголошено, що у жодному міжнародному правовому документі не міститься легальної дефініції справедливості. Зроблено висновок, що право на справедливий суд (або окремі його складові) спочатку знаходить своє закріплення саме в національному законодавстві і саме на конституційному рівні.

Ключові слова: конституційне право, право на справедливий суд, справедливий судовий розгляд, право на судовий захист, правосуддя, верховенство права, конституція, справедливість, незалежність суду, неупередженість суду.

Zavalniuk I. Constitutional right to a fair trial: a historical and legal study of regulatory regulation

The article carries out a historical and legal study of the phenomenon of the right to a fair trial from the perspective of its normative consolidation. It is noted that it is possible to trace only the consolidation of those individual components that are now usually included in the constitutional and legal content of the right to a fair trial (for example, such as the independence of the court, its impartiality, access to a court, the presumption of innocence). It is noted that after making this brief excursion into history, we can draw several conclusions. First, the development of the right to a fair trial took place in fragments, in jerks, sometimes without a direct connection of one period with the previous or subsequent one. Moreover, the next period was not always more progressive, sometimes the opposite happened. In addition, studying the normative acts of the same period, but different states, we inevitably come to the conclusion that the elements of the content of the modern right to a fair trial are not present everywhere. But even if they do exist, their number, scope, level of security, and real feasibility vary greatly in each state. It is argued that at the present stage, the studied law or at least some of its elements are fixed in the national legislation of different states. Moreover, almost everywhere this consolidation takes place at the constitutional level. However, not all documents contain exactly this wording: «the right to a fair trial (trial)». It is determined that many normative acts often contain a list of components of this right, only due to the complex presence of which we can consider judicial proceedings as fair. It is proved that the number of components of the law under consideration varies in different

states, that is, it can be stated that there is no unified regulation of the law under study in the legislation of the state. There are several reasons for this: there are historically determined differences between the legal systems of states; there is no unanimity in philosophical and social theories, as well as in the theory of law regarding the understanding of the content of justice; the term «justice» itself has several meanings; the consolidation of the right to a fair trial at the international level occurred relatively recently (the second half of the XX century). It is determined that in the XX century there was a clear tendency for the norms on the right to a fair trial to acquire constitutional status in domestic legislation. It is noted that today, almost everywhere where there are «written» constitutions, the requirement for fair procedures has a constitutional status. It is noted that no international legal document contains a legal definition of Justice. It is concluded that the right to a fair trial (or its individual components) initially finds its consolidation in national legislation and at the constitutional level.

Key words: constitutional law, right to a fair trial, fair trial, right to judicial protection, justice, rule of law, Constitution, Justice, independence of the court, impartiality of the court.

Література

1. Архіви Центру досліджень історії та культури східноєвропейського єврейства, 2021. URL: https://issuu.com/judaicacenter/docs/booklet_ukr (дата звернення: 07.10.2022).

2. Бринцев В. Д. Судовий конституціоналізм в Україні: доктрина і практика формування : у 2 кн. : монографія / В. Д. Бринцев; Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Я. Мудрого». Х.: Право, 2013. Кн. 1. 2013. 392 с.

3. Брус М. П. Руська Правда XI – XII ст. Давня українська писемна спадщина. Писемні пам'ятки XI століття. Хрестоматійні матеріали у 3 частинах.

Навчально-методичний посібник. Івано-Франківськ: ПП Голіней О. М., 2016. 358 с.

4. Вілкул Т. Л. Руська Правда. Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. К.: Наукова думка, 2012. 944 с.

5. Годованець В. Ф. Конституційне право України: навч. посіб. / В. Ф. Годованець, А. С. Головін. К. : Персонал, 2011. 384 с.

6. Гуренко М.М. Зародження та становлення ідеї прав і свобод людини і громадянина у ліберальній теоретико-правовій думці: Монографія / М.М. Гуренко. К: НАВСУ, 2000. 167 с.

7. Джонсон П. Історія євреїв. / пер. з англ. В. Литвинова. Київ: Основи, 2000. 672 с.

8. Заєць А.П. Правова держава в контексті новітнього українського досвіду / А.П. Заєць. К: Парламентське видавництво, 1999. 248 с.

9. Зяблюк М. П., Глухова С. В. Ульпіан (Ulpianus) Доміцій. Юридична енциклопедія: В 6-ти тт. Т. 6: Т-Я. К., 2004. 768 с.

10. Конституція США. Юридична енциклопедія: у 6 т. / ред. кол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) 2001 К.: 792 с.

11. Кравченко Ю.Ф. Свобода як принцип демократичної правової держави: монографія. Ю.Ф. Кравченко. Харків: Вид-во Нац. Ун-ту внутр. справ, 2003. 406 с.

12. Огієнко І. Старий заповіт. URL: https://ukrbible.at.ua/index/biblija_pereklad_ivana_ogienka/0-18 (дата звернення: 07.10.2022).

13. Підпригора О.А., Харитонов Є.О. Римське право: Підручник. К.: Юрінком Інтер, 2003. 512 с.

14. Рубель В. А. Японська цивілізація: традиційне суспільство і державність. Київ: Аквадон-Прес, 1997. 227 с.

15. Селіванов А.О. Конституційна юрисдикція: поняття, зміст, принцип верховенства права, правові позиції по справах прав людини і конституційних конфліктів у сфері публічної влади / А.О. Селіванов. К: Вид. Дім «Ін Юре», 2008. 120 с.

16. Страхов М. М. Історія держави і права зарубіжних країн. Харків, Право, 1999. 314 с.

17. Тодика Ю. Конституційне право України / Ю. Тодика, О. Ю. Тодика Харків: Райдер, 2003. 280 с.

18. Шевченко О. О. *Історія держави і права зарубіжних країн*. К.: Вентури, 1994. 395 с.

19. Bloch M. *Nouveau dictionnaire de biographie alsacienne. Fédération des sociétés d'histoire et d'archéologie d'Alsace*. 1982. 443 p.

20. Böhler. G. *Sacred Books of the East: The Laws of Manu (Vol. XXV)* Oxford, 1886, 504 p.

21. Gaius. *Institutes. Texte ŷtabli et traduit par J. Reinach*. XIX, «Collection Budŷ» 2021, 380 p.

22. Magaziner Y. M. *Główny cechy prawa starobabilońskiego jako prawa społeczeństwa niewolniczego*. Eos. Warszawa: Polsk. Tow. Fil., 1956. Vol. 48.3. pp. 29–44.

23. Richardson M. E. J. *Hammurabi's Laws: Text, Translation and Glossary*. London; New York: T & T Clark International, 2004. 423 p.

